

Розділ III

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 94(47)073+37.07

І. А. Коляда

доктор історичних наук, професор,
кафедра методики навчання суспільних дисциплін
та гендерної освіти, факультет історичної освіти,
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ, Україна), kolyada.i.a@gmail.com

Т. В. Ковальчук

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра природничонаукових і гуманітарних дисциплін,
Азовський морський інститут
Національного університету “Одеська морська академія”
(м. Маріуполь, Україна), kovalchukt@gmail.com

УЧАСТЬ ПОВІТОВИХ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1860-х рр.)

Проаналізовано вплив земської реформи 1864 р. на розвиток системи народної освіти України. На основі вивчення нормативно-законодавчих, ділових та статистичних матеріалів охарактеризовано основні аспекти просвітницької політики органів місцевого самоврядування України в пореформений період. Основу увагу акцентовано на фінансовій підтримці сільських шкіл у перші пореформені роки (1864–1869). Встановлено, що на Лівобережній Україні ця робота проводилася більш систематично. Крім того, у статті висвітлено питання створення системи контролю за роботою початкових шкіл із боку органів місцевого самоврядування. Доведено, що це сприяло розвитку освіти і покращенню підготовки вчителів в Україні. З'ясовано, що окремі заможні земства намагалися самостійно організувати навчання педагогів для сільських шкіл.

Ключові слова: земство, самоврядування, асигнування, початкова освіта, повіт, парафіяльні школи.

I. A. Koliada

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of teaching Social Studies and Gender Education,
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), kolyada.i.a@gmail.com

T. V. Kovalchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor,
Department of natural sciences and humanities,
Azov Maritime Institute of National University "Odessa Maritime Academy"
(Mariupol, Ukraine), kovalchukt@gmail.com

UYEZDS AUTHORITIES OF THE ZEMSTVO'S SELF-GOVERNMENT AND THE DEVELOPMENT OF INITIAL EDUCATION OF THE UKRAINE (SECOND HALF OF THE 1860's)

Abstract

Influence on development of the folk education of the Ukraine by zemska reform of 1864 is analyzed. Based on the analysis of laws and regulations, records and statistics materials, the article highlights the main aspects of the educational policies of the local self-government bodies of the Ukraine in the post-reform period. Main attention is paid to the financial support for rural schools in the first year after the reform (1864–1869). It is estimated, that this work was conducted regularly in Left-Bank Ukraine. The article studies the establishing of the system for monitoring the work of primary schools by the self-government. That contributed to a significant extension of education and the teachers training in the Ukraine. It is proved that advanced Zemstvos tried to organize the training of teachers for the rural schools.

Keywords: *zemstvo, self-government, financing, primary education, uyezd, parochial school.*

Упродовж останніх десятиліть розвиток самоврядування в Україні відбувається під впливом декларування представниками центральної влади необхідності розширення прав місцевих громад. У нинішній період та декілька минулих років спостерігається започаткування практичного втілення цих намірів, зокрема в частині збільшення повноважень щодо розподілу бюджетних коштів. При цьому місцеве населення особливо зацікавлене в збільшенні дотацій на розвиток транспортної інфраструктури, медичне обслуговування, соціальне забезпечення, а також фінансування освіти в регіонах, зокрема збереження діючої системи навчальних закладів. Подолати проблеми, пов'язані із відсутністю досвіду ефективного розподілу коштів, допоможе не лише втілення європейських практик, а й вивчення історичного досвіду.

Зважаючи на це, дослідження форм та напрямів участі земств в розвитку початкової освіти України в пореформений період має суспільну важливість.

Вибір періоду другої половини 1860-х рр. зумовлений тим, що саме в перші роки існування вказані органи місцевого самоврядування стали потужним фактором впливу на соціально-економічний розвиток кожної губернії. Попри це, історики не приділяли належної уваги першим рокам освітньої діяльності земств, аналізу еволюції їх ставлення до цього напрямку роботи, поступового переходу від фінансування діючих міністерських та церковнопарафіяльних шкіл до створення власних. Більше того, досить поширеними є думки про те, що земства до 1880–1890-х рр. демонстрували скромні та малоефективні результати у цій справі¹. В основі подібних тверджень знаходиться обмеженість джерельної бази по відношенню до всіх повітів, однак вивчення наявної діловодної документації дозволяє нам виконати поставлені завдання та довести протилежне.

Варто констатувати, що рівень ініціативності та активності конкретного повітового земства визначав кількість початкових шкіл, ступінь їх матеріально-технічного і кадрового забезпечення. Ця робота для новостворених органів самоврядування з самого початку проведення реформи 1864 р. була лише їх правом і мала несистемний характер, однак досить швидко і з власного бажання, стала обов'язком та одним із найважливіших напрямів діяльності. Маючи власне представництво у складі повітових та губернських училищних рад, земства фахово ознайомлювалися із станом речей в освіті. Однак створення цих колегіальних органів в окремих регіонах затягувалося, а повноваження рядових членів були обмежені владою голови ради та інспектора народних училищ. З іншого боку, чинне законодавство дозволяло місцевому самоврядуванню самостійно брати участь у розвитку місцевої освіти. Цю діяльність деякі земства розпочали із збору інформації про стан й джерела утримання сільських шкіл, чисельність вчителів та учнів (і рівень грамотності серед останніх), пошуку шляхів подолання існуючих проблем. Таку роботу в 1865 р. проводили Глухівська та Козелецька земські повітові управи в Чернігівській губ., у 1866 р. — Сумська в Харківській, Новомосковська в Катеринославській та ін.² Тоді ж, у поодиноких випадках, почали практикувати виділення коштів на освіту. В Єлисаветградському повіті ця сума склала 1250 руб. (мала бути витрачена на утримання кращих

---

¹ Сарасва О. В. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби: монографія. — Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2013. — С. 167.

² Журналы Глуховского уездного земского собрания 25 июня 1865 года // Черниговские губернские ведомости. — 1865. — № 31. — С. 227; Инструкция Козелецкой земской управе // Там же. — С. 240–241; Журналы Сумского уездного земского собрания с 20 сентября по 3 октября 1866 года. — Харьков: Тип. И. Д. Гинзбурга, 1866. — С. 77–81; Отчёт Новомосковской уездной земской управы с 14 марта 1866 г. по 1 января 1867 г. — Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1867. — С. 26.

шкіл), Козелецькому — 135 руб. (на роз'їзди та канцелярські витрати членів училищної ради)³.

Усвідомлюючи кризовий стан цієї сфери та високий потенціал земств, уряд із 1866 р. почав їх стимулювати активніше долучатися до обговорення та практичного вирішення назрілих проблем. Саме таку мету мало звернення обер-прокурора Синоду і за сумісництвом міністра народної освіти Д. Толстого, який пропонував винести на розгляд земських зборів питання розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Ішлося, передусім, про дефіцит коштів на утримання приміщень для шкіл, найм прислуги та купівлю навчальної літератури⁴.

Отримані висновки від земств станом на початок весни 1867 р. дають змогу досить детально оцінити і порівняти продуктивність їх роботи. Низький рівень активності продемонстрували Катеринославська та Харківська губернії. Із 19 повітів у їх складі лише дві повітові управи прийняли рішення про виділення коштів на народну освіту — Катеринославська і Старобільська. Перша ініціювала проведення при церквах добровільного збору коштів та запланувала обговорити серед представників сіл ідею введення постійного громадського збору, друга — запровадила окремий податок на відкриття й утримання 43 чоловічих шкіл. Більшу активність проявили повітові земства Лівобережної України, де представники місцевих дворянських родів, нащадки колишньої козацької старшини, демонстрували значно вищий рівень соціальної відповідальності. Зокрема, в Полтавському повіті на потреби народної освіти було асигновано 3000 руб., Суразькому — 2000 руб., Переяславському — 1650 руб.*, Лубенському — 1500 руб., Роменському — 567,75 руб. (така ж сума виділялася в попередньому 1866 р.), Конотопському — 450 руб., Сосницькому — 530 руб., Лохвицькому — 100 руб. У деяких із названих регіонів Полтавської та Чернігівської губерній було передбачено виплату винагороди для священників та навіть повноцінне утримання парафіяльних шкіл, які підпорядковувалися міністерству державного майна. Окремо вирізняється далекоглядне рішення Борзнянських зборів. Усвідомлюючи першочергову важливість підготовки вчителів для народних шкіл, вони постановили створити особливі педагогічні курси при

---

³ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы. Составил И. Е. Борисов. — Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. — С. 460–461; Журналы заседаний Козелецкого уездного земского собрания. — Чернигов: Ильинская тип., 1866. — С. 89–91.

⁴ О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1867. — Т. СXXXIII. — С. 224–225.

* Журнал Переяславських земських зборів за 31 вересня 1867 р. дає привід сумніватися у достовірності цієї суми, адже відповідно до звіту про витрати за період з 1 січня по 1 вересня того ж року повітове земство витратило лише 200 руб. на народну освіту.

місцевому повітовому училищі. Така думка не була поодинокую, однак у 1866–1867 рр. лише декілька земств перейшли від констатації до практичної діяльності. Пирятинські, Городнянські та Ніжинські збори відклали вирішення питання про освіту для збору більш детальної інформації, а Миргородські і Чернігівські відмовилися від будь-яких додаткових фінансових витрат з огляду на відсутність фінансів. Насамкінець, у Херсонській губернії в 1867 р. кошти на освіту виділили Олександрійське (3000 руб.), Ананьєвське (1500 руб.), Єлизаветградське (1250 руб.) та Одеське (1000 руб.) земства⁵. Останнє із названих планувало також і витрати на підготовку сільських вчителів. Інформація по Таврійській губернії взагалі не була надіслана обер-прокурору Синоду, що варто пов'язувати із більш запізним формуванням органів місцевого самоврядування в деяких регіонах. Наприклад, у Євпаторійському повіті перше засідання земських зборів відбулося лише у вересні 1866 р., Перекопському — жовтні того ж року.

Проаналізувавши діловодну документацію, можна отримати більш конкретне уявлення про мотивацію відмов у матеріальній підтримці закладів освіти. Так, у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії після отримання листа від обер-прокурора вирішили звернутися до священників за детальною інформацією про згадувані в документі “церковнопарафіяльні училища”. У відповідь “один із благочинних відповідав, що таких училищ в його благочинні немає; а інший, що він не знає про це і просить управу дозволу запитати у причта”⁶. Така інформація зумовила прийняття земськими зборами рішення про недоцільність виділення асигнувань. З огляду на відсутність коштів відмовою відповіли й на звернення колег із Єлизаветградського повіту сусідньої Херсонської губернії стосовно фінансової підтримки на відкриття чоловічої гімназії⁷.

Наведені дані засвідчують, що у 1867 р., тобто через три роки після запровадження земської реформи, новостворені органи самоврядування у справі участі в розвитку початкової освіти диференціювалися на дві групи. Перша з них (переважно земські збори Лівобережної України, частково Херсонської губ.) активно використовувала наявні інструменти для вирішення проблем, зокрема виділяла кошти на утримання шкіл і педагогів, друга (більшість земських зборів Південної України та Слобожанщини) — лише вивчала це питання. Така ситуація пояснюється, тим, що в перші рік-два новостворені земства, в першу чергу, займалися організаційними питан-

⁵ Там же. — С. 228, 231–232, 235–237; Журналы Нежинского чрезвычайного уездного земского собрания, с 14-го по 20-е мая 1866 года. — Нежин: Тип. Г. Л. Шапиро, 1867. — С. 18.

⁶ Верхнеднепровское уездное земское собрание. Сессия вторая (с 19-го по 28-е октября 1866 г.). — Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1867. — С. 16.

⁷ Там же. — С. 35–36.

нями: пошуком приміщення для проведення засідань, формуванням власних канцелярій, збиранням загальної інформації про потреби та фінансові можливості місцевого населення, кількість поземельної власності тощо. Тим більше, що освітній напрям діяльності, відповідно до законодавства, мав обов'язковий характер. Однак, поступово проблеми початкових шкіл неодмінно ставали предметом обговорення на кожних зборах, а форми і методи їх підтримки — лише урізноманітнювалися.

Земства Лівобережної України демонстрували виваженість підходів до поступового збільшення витрат на навчальну справу. У Зіньківському повіті Полтавської губернії в 1866–1867 рр. кошти виділялися не лише для сільських парафіяльних шкіл (2400 та 2525 руб. щороку), а на утримання канцелярії училищної ради (по 150 руб.). Майже вся сума з 2525 руб. йшла на зарплати вчителям і лише 100 руб. — на купівлю підручників⁸. У наступному 1868 р. ці асигнування зменшилися до 2000 руб., оскільки, як вказував на засіданні 30 вересня 1867 р. гласний В. Петров, “деякі сільські школи... існують лише номінально”. Такі заклади позбавлялися підтримки земства. Лише за наявності фактів про “їх істотну користь і коли громади самостійним існуванням своїх шкіл, щонайменше рік без земських субсидій, доведуть потребу в них” на 1869 р. управа могла скасувати таке рішення. Всі інші тутешні заклади освіти було поділено на дві групи: більшість отримувала заплановані субсидії, а інші — підвищені (наприклад, у селах Грунь та Іорданівка)⁹. Результатом такої діяльності стало те, що училища, які підпорядковувалися міністерству державного майна, а також майже всі сільські школи Зіньківського повіту з 1867 р. утримувалися за рахунок земських зборів із незначною участю громад.

Протилежні методи при розподілі фінансування на 1868 р. застосували Конотопські земські збори Чернігівської губернії. На думку гласних вибіркове виділення зібраних із усього повіту коштів на окремі школи є несправедливим. Тому в 1868 р. кожен вчитель, який навчав не менше, ніж 15 учнів отримав від земства по 25 руб. Усього на цю сферу було заплановано витратити 1,1 тис. руб.¹⁰

У низці інших повітів Лівобережної України системний характер мали приватні пожертви від представників дворянства — земських гласних. У Прилуцькому повіті таким прикладом був І. Скоропадський, який у 1867 р. відібрав 20 хлопчиків із парафіяльних училищ та виділив власні кошти для їх

⁸ Свод постановлений Зеньковского очередного уездного земского собрания третьего созыва 1867 года. — Полтава: Тип. бр. Пигуренко, 1867. — С. 34–35.

⁹ Там же. — С. 41–42.

¹⁰ Журналы Конотопского уездного земского собрания 1867 года. — Чернигов: Ильинская тип., 1868. — С. 10–11, 25.

навчання на сільських вчителів (включаючи житло, одяг, харчування)¹¹. Завдячуючи такому кроку в місцевого земства було значно менше проблем, порівняно з більшістю інших повітів, у пошуку кваліфікованих педагогів при відкритті власних шкіл у наступні роки. Сама ж управа в 1867 р. асигнувала на потреби початкової освіти 1500 руб.: 1) на пенсійну касу — 100 руб.; 2) на підготовку вчителів — 600 руб.; 3) на виплати педагогам — 600 руб.; 4) на навчальні посібники — 200 руб. Ця сума не була витрачена, тому окрему статтю сформували канцелярські потреби училищної ради — 45 руб. Земці наголошували, що така діяльність не лише дозволила скоротити кількість сільських шкіл, які до цього не мали підтримки від громади із 37 до 11 закладів, а й загалом зупинити процес їх закриття та збільшити чисельність учнів на 600 осіб¹². Зауважимо, що всі вказані кошти були отримані від спеціального збору із дворянських земель, а вже в наступному 1868 р. — ці повинності розподілили між усіма соціальними групами населення.

Підготовці педагогічних кадрів приділяли увагу й Переяславські земські збори. У 1867 р. вони затвердили доповідь члена училищної ради І. Ільшанка, де пропонувалося заснувати у 1867–1869 рр. по п'ять стипендій щорічно для учнів місцевого повітового училища по 50 руб. кожна. Відтак передбачалося, що з трьох випусків у 1870, 1871 та 1872 рр. сільські школи мали отримати по п'ять вчителів. Витрати повітового земства на початкову освіту за поточний 1867 р. були досить скромними — лише 200 руб.¹³

Поліетнічний склад населення Таврійської губернії обумовив існування різнотипних національних (татарських, єврейських, німецьких, караїмських, болгарських тощо) закладів освіти, що дещо ускладнювало відповідну діяльність місцевих земств. Вивчення ситуації в Євпаторійському повіті засвідчило наявність “більш-менш задовільних умов” для навчання хлопчиків різних націй і, разом з тим, відсутність будь-яких можливостей для дівчат. Зважаючи на це, на початку 1867 р. місцева земська управа вирішила виділити приміщення та 200 руб. для створення жіночого училища. Натомість звернення міської думи Євпаторії про матеріальну підтримку освіти залишилася без відповіді, зважаючи на необхідність підготовки окремої доповіді з цього приводу¹⁴. Лише більше, ніж через півроку, ознайомившись зі спеціальною запискою, земські збори постановили виділити на утримання п'яти

¹¹ Журнали Прилуцкого уездного земского собрания 1867 года. — Полтава: Тип. губ. правления, 1868. — С. 27.

¹² Там же. — С. 59–60, 65–67.

¹³ Журнал Переяславского земского собрания 1867 года. — Киев: Тип. Е. Федорова. 1867. — С. 39–42, 100.

¹⁴ Постановления Евпаторийского уездного земского собрания. Первого 12–14 сентября 1866 года, чрезвычайного с 28 марта по 1-е апреля 1867 года, первого очередного 6–13 октября 1867 года. — Симферополь: Тип. Тав. губерн. правления, 1868. — С. 11–13.

тутешніх сільських училищ 375 руб. (по 75 руб. на одне); на ремісничє училище та прогімназію коштів не знайшлося¹⁵.

У 1868 р. всі асигнування на освіту з боку Перекопських земських зборів тієї ж Таврійської губернії поділялися лише між трьома навчальними закладами: повітовим (300 руб.), новоствореним двокласним парафіяльним (200 руб.) та жіночим у м. Вірменський Базар (500 руб.) училищами. Іншими словами підтримувалася міська початкова освіта, натомість сільські школи залишалися поза увагою. Інформація про їх матеріально-господарське та навчально-виховне становище, чисельність педагогічного персоналу й учнів збиралася для губернської училищної ради, тому на роз'їзди та ведення службової переписки передбачалося витратити 40 руб. Окремо вивчалася питання про відкриття народних шкіл у татарських селах та викладання російської мови в німецьких колоніях¹⁶. Журнали засідань земських зборів засвідчують, що вказані 1000 руб. — це був той максимум, який вони могли виділити на цю сферу. Саме таке пояснення стало відповіддю на звернення Таврійської губернської управи щодо фінансової підтримки жіночого училища в Сімферополі. При цьому в Перекопі справедливо вказували, що у цьому закладі навчалися переважно діти місцевих жителів, тому проблеми його утримання повинні стати предметом уваги тутешнього земства. Однак Сімферопольські земські збори, в межах територіальної компетенції яких знаходилося жіноче училище, в 1868 р. теж не змогли надати йому допомогу, оскільки були зобов'язані “покрити невідкладні витрати”¹⁷.

Випадки зволікання із виділенням фінансів на освіту, крім їх об'єктивної відсутності, пов'язані також із наявністю в органів місцевого самоврядування розуміння щодо неможливості підвищення рівня грамотності серед населення механічним збільшенням витрат на церковнопарафіяльні та міністерські школи. Архаїчність методів навчання у них, залежність від чиновництва, необхідність священників постійно покидати учнів для здійснення треб (інколи на декілька днів підряд) та загалом неефективне використання коштів — все це сприяло поширенню думок про необхідність відкриття суто земських шкіл та забезпечення їх педагогічними кадрами.

У досліджуваний період ці два напрями освітньої діяльності (підтримка діючих шкіл та створення власних) зазвичай органічно поєднувалися. Значну підтримку відкриттю земських шкіл демонстрували грецькі сільські громади Маріупольського повіту, де в 1867 р. запрацювало 6 подібних закладів, 1868 р. — ще 14, 1869 р. — 6, 1870 р. — 7¹⁸. “У грецьких селищах освітня

¹⁵ Там же. — С. 32, 34.

¹⁶ Журнали Перекопского очередного уездного земского собрания 21–29 сентября 1867 года. — Симферополь: Тип. С. Спиро, 1868. — С. 50, 66, 73.

¹⁷ Там же. — С. 62–63.

¹⁸ Сарасва О. В. Вказ. праця. — С. 179.

справа поставлена настільки задовільно, що у кожному із них існують школи й у переважній більшості сіл їх по дві та навіть по три... Населення прагне дати освіту власним дітям, навіть середню та вищу і йде назустріч відкриттю нових шкіл” — констатувалося у звіті земської управи за 1869 р.¹⁹

Не бажали витрачати власні кошти на діючі сільські училища у Кременчуцькому повіті Полтавської губернії. У 1866 р. місцеве земство асигнувало 600 руб., однак не використало цю суму, а вже 1867 р. взагалі постановило, що громади повинні самостійно утримувати відкриті ними навчальні заклади. Винятком було матеріальне заохочення педагогів (наприклад, у 1868 р. на ці потреби виділено 500 руб.) та закупівля підручників. Загальні витрати на початкову освіту в 1870 р. зросли до майже 3,3 тис. руб.²⁰ Про потужні фінансові можливості повітового земства свідчить його ініціатива щодо створення чоловічої гімназії в Кременчуку на яке гласні виявили готовність виділити аж 10 тис. руб. Додаткова потреба в аналогічній сумі, яку планувалося отримати з державної казни загальмувала її реалізацію. Варто враховувати, що місцеве земство було найбагатше у всій Полтавській губернії.

До 1870 р. щорічні витрати більшості повітових органів місцевого самоврядування на народну освіту збільшилися в декілька разів і вимірювалися тисячами рублів. Для прикладу, Лебединська управа (Харківська губ.) на 1869 р. запланувала виділити 1500 руб. на субсидії школам та заохочення вчителям, 1020 р. — на утримання жіночого училища, 75 руб. — діловодство училищної ради²¹. Освітній бюджет Дніпровської управи (Таврійська губ.) на 1870 р. був ще більшим — 7,7 тис. руб. Ці кошти традиційно витрачалися на сільські школи, жіноче та повітове училище, закупівлю навчальних підручників, канцелярські потреби училищної ради²². Водночас земська управа заможного Одеського повіту асигнувала лише 1 тис. руб.²³ Така пасивність, в умовах високих економічних показників регіону, навіть стала предметом критики тогочасного публіциста Д. Мордовцева²⁴.

¹⁹ Отчёт Мариупольской уездной земской управы за 1869 год. — Мариуполь: Тип. А. И. Франтова, 1870. — С. 412.

²⁰ Крот В. О., Крот Л. М. Нариси історії Кременчуцького повітового земства: монографія. — Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2016. — С. 40–41, 48, 60.

²¹ Отчёт Лебединской уездной земской управы земскому собранию за 1869 год. — Харьков: Тип. К. Счасни, 1870. — С. 14.

²² Отчёт Днепровской уездной земской управы с 1 января по 1 июля 1870 г. — Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1871. — С. 22–24.

²³ Отчёт о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1869 г. по 1-е сентября 1870 г. — Одесса: Гор. тип. Сод. Алексомати, 1870. — С. 27.

²⁴ Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. 1864–1875. — СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. — С. 66.

Складною була ситуація й у Ізюмському повіті Харківської губернії, де аж до початку 1870-х рр. земство лише збирало інформацію про потреби сільських шкіл²⁵. Okремо варто виділити декілька регіонів, де освітня сфера займала важливе місце від самого початку створення земських органів. Так, у Бердянському повіті за 1869–1870 рр. управа налагодила стабільну роботу 20 шкіл, забезпечила випуск 15 стипендіатів та виплачувала річне жалування по 300 руб.²⁶ У Борзнянському — в 1871 р. діяло 15 земських шкіл та загалом виділялося на потреби освіти 15 тис. руб. Частина цих коштів формувала губернський шкільний фонд²⁷.

У цілому, за перше п'ятиріччя роботи фактично всі повітові земські збори, які впродовж попередніх років приділяли увагу початковій освіті, прийшли до остаточного висновку про низьку ефективність системи матеріальної підтримки діючим (неземським) школам. У Ніжинському повіті, де сума витрат на навчальні заклади становила 6 тис. руб., наголошували на таких причинах як-то: низький рівень професійної кваліфікації вчителів та використання ними застарілих методів, конфлікти з місцевою училищною радою, дефіцит якісних підручників²⁸. Okремо вказувалося й на низькому рівні зацікавленості селян у навчанні їхніх дітей, які до того ж постійно були задіяні у сезонних сільськогосподарських роботах. Тому 1870-ті рр. — це період прискореного формування повноцінної мережі земських шкіл, проведення в різних українських губерніях низки вчительських з'їздів/курсів, збільшення видатків на підготовку педагогічних кадрів тощо.

Таким чином, значення та масштаби підтримки повітовими земствами початкової освіти України є різними залежно від регіону. При цьому варто враховувати вищеописані організаційні та фінансові труднощі, відсутність належного досвіду та підтримки з боку влади, яка, навпаки, сама розраховувала вирішити існуючі проблеми силами органів місцевого самоврядування. З огляду на це, поверхневими здаються твердження, що в перші роки існування земств їх обмеження лише матеріальною підтримкою початкових шкіл не сприяло розвитку духовних та інтелектуальних потреб учительства, створенню сприятливих умов для саморозвитку²⁹. Проаналізована нами діловодна документація засвідчує, що в 1865–1869 рр. новостворені органи місцевого самоврядування лише перебували на шляху пошуку оптимальної моделі розвитку народної освіти. Тим не менш, збираючи від-

---

²⁵ Народная школа. — 1873. — № 8 (август). — С. 31.

²⁶ Там же. — 1883. — № 11 (ноябрь). — С. 21–22.

²⁷ Там же. — 1872. — № 3 (март). — С. 1–3.

²⁸ Емельянов В. Н., Диденко Т. О., Дмитренко Н. М., Кулик В. В. Очерки истории Нежинского земства. — Нежин: ТБК “Орхидея”, 2011. — С. 63–65.

²⁹ Мазанова М. Д. Земства и становление системы всеобщего обучения в России. 1864–1880 гг. — СПб.: Изд-во СЗАГС, изд. “Образование-Культура”, 2000. — С. 175.

повідну інформацію та аналізуючи ситуацію, більшість із них не залишалося осторонь і виділяла кошти на закупівлю підручників, виплату фінансового заохочення вчителям, підготовку нових педагогічних кадрів, здійсненні роз'їздів членів училищних рад тощо.

REFERENCES

1. Emelyanov, V. N., Didenko, T. O., Dmitrenko, N. M., & Kulik, V. V. (2011). *Ocher istorii Nezhinskogo zemstva*. Nezhin: TBK "Orhideya". [in Russian].
2. Krot, V. O., & Krot, L. M. (2016). *Narysy istorii Kremenchutskoho povitovo zemstva*. Kremenchuk: Shcherbatiykh O. V. [in Ukrainian].
3. Mazanova, M. D. (2000). *Zemstva i stanovleniye sistemy vseobshchego obucheniya Rossii. 1864–1880 gg.* St. Petersburg: Izd-vo SZAGS. [in Russian].
4. Mordovtsev, D. L. (1877). *Desyatiletie russkogo zemstva. 1864–1875.* St. Petersburg: Tip. A. A. Kraevskogo. [in Russian].
5. Saraieva, O. V. (2013). *Zemstva Donbasu u systemi vladnykh i suspilnykh vidnos poreformenoj doby.* Mariupol: DVNZ "PDTU". [in Ukrainian].